

Fikret Bećirović*

KORIJENI BOSANSKO-HERCEGOVAČKE PLURALNOSTI

Kultura, etničnost i identitet

Poštovani skupe, dame i gospodo, kolegice i kolege, dragi prijatelji i svi prijatelji Bosne, prije izlaganja, smatram bitnim istaći da je ovaj skup treći po redu naučnih skupova koji su se na temu o Bosanskom identitetu i oko njega, organizovali u ovom gradu.

To su: 1) Naučni skup pod nazivom : SREDNJOVJEKOVNA BOSNA I EVROPSKA KULTURA, 1971. u organizaciji Muzeja grada Zenice, na čelu sa velikim eruditom Fikretom Ibrahimpaišićem-Fićom, i drugi naučni skup u Zenici, pod nazivom: BOSANSKA SREDNJOVJEKOVNA DRŽAVA I SUVREMENOST, juna 1996. u organizaciji Fakulteta političkih nauka iz Sarajeva.

Oba skupa pokazuju koliko je važno otrgnuti od zaborava i istaknuti pitanja bosansko-hercegovačkog identiteta i ukupnog kulturno-historijskog opusa BiH, kao posebnog entiteta, ali i u kontekstu Evropskog kulturnog sinkretizma i identiteta.

Iza oba naučna skupa ostali su Zbornici radova, kao trajna naučna vrijednost, pa se zbog toga nadam da će i sa današnjeg skupa ostati ZBORNIK RADOVA, kao trajna vrijednost za organizatora, ovaj grad, naučne radnike, kao i za nadolazeće generacije koje će se baviti znanosti.

* Doc. dr., naučni saradnik Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu

SAŽETAK

I pored globalizacijskih procesa koji vode integraciji i unifikaciji u svim segmentima društva, pitanja kulture, etničnosti i identiteta postaju sve aktuelnija, jer uporedo sa snažnim integracijskim procesima teku procesi nacionalnog buđenja sa svim elementima ostrašćenosti i distinktivnosti.

Ova pitanja su posebno kompleksna na prostoru Bosne i Hercegovine, koja je od pamtivijeka bila pod uticajem raznih kultura, vjera, kultova i velikih civilizacija. Zbog njene burne historije, čestih sukoba, ratova i vladavine velikih osvajačkih sila, mnogi započeti procesi su ostali nedovršeni, a istovremeno su nametnuti novi, što je izravno uticalo na stvaranje bogate kulturne polifonije, koja je bitno uticala na ukupni kulturni opus, kao najširi identitet.

U tom smislu u ovom diskursu će se govoriti o bosanskoj kulturnoj polifoniji, multikulturalizmu, divergenciji etničnosti i identiteta od nekad jedinstvenog, monolitnog bosanskog društva do današnje najmanje tri etno zajednice, koje su se sa agresijom na Bosnu i Hercegovinu, konačno izdiferencirale.

Dugotrajni procesi diferencijacije bosanskog društva puni su ambivalentnosti; od idiličnog suživota, suglasja i jedinstva različitosti do žestokih sukoba, zločina i genocida.

Osnovna pitanja vezana za identitet; Ko sam?, Što sam?, Po čemu sam to što jesam?, Čemu sam identičan?, su upravo pitanja koja treba potražiti u ukupnoj kulturi, kao stvaralaštvu i selekcioniranom iskustvu niza generacija, što će zasigurno dati bolju i potpuniju identitetsku sliku od one uskonacionalne i uskogrudne nacionalističke.

U tom smislu ovaj kulturološki diskurs će istaći svu kompleksnost, heterogenost, ali i ono što je zajedničko svim bosanskohercegovačkim identitetima, što bi moglo da bude link u restauriranju jedinstvenog Bosanskohercegovačkog državnog identiteta, pored onog već ustabiljenog etnonacionalnog.

Ključne riječi: Kultura, etničnost, identitet, akulturacija, kulturni procesi, kulturni oblici, multikulturalizam, interkulturalizam, kulturni pluralizam, plurikulturalizam, kulturni identitet, kulturna distinkcija, nacionalni identitet, bosanski identitet.

Uvod

Kultura, etničnost i identitet, i njihove izvedenice: pluralizam kultura, multikulturalizam, interkulturalizam, kulturna polihromija, kulturna distinkcija, „jedinstvo različja“, suživot kultura, pa do kulturnog prezira, sudara i sukoba kultura i civilizacija¹, kao i druge jezičke varijante, danas su bez sumnje najznačajnija društvena pitanja. Shodno tome u ovom kulturološko-historijskom diskursu pokušat ćemo ih aplicirati na Bosansko-hercegovačku prošlost, pa i sadašnjost.

Bosna i Hercegovina, smještena većim dijelom u brdsko-planinskim predjelima jugoistočne Evrope, samim svojim položajem, uvijek se nalazila pod unakrsnim utjecajima i to: transverzalnim s juga i sjevera i longitudinalnim s istoka i zapada.

I pored ustaljenog stereotipa kod nekih pisaca o bosanskim neprohodnim vrlinama, uskim klancima, stazama i bogazama, u Bosnu su ipak dolazile razne kulture, prastarim putnim komunikacijama, dolinama rijeka Neretve, Bosne, Vrbasa, od mlađeg kamenog doba (neolita), vremena Ilira, te Rimske imperije kada je taj prostor bio uključen u rimsku provinciju Ilirik, pa onda u provinciju Dalmaciju, zatim u doba širenja kršćanstva, franačke najezde, mletačkog gospodarenja u Primorju, te u doba organiziranja Ugarske države u srednjem Podunavlju, zatim period troipostoljetne samostalnosti Bosanske države, Turske carevine, Austrougarske monarhije, kraljevine SHS, socijalističke Jugoslavije, do agresije na BiH, aprila 1992.

Za vrijeme velike Rimske imperije dominantni uticaji su dolazili transverzalnim putem sa juga prema sjeveru i obratno, dok je poslije raspada Rimske države na Istočnu i Zapadnu, i poslije propasti Zapadnog dijela, kada je Istočno carstvo kao baštinik cijele bivše države veoma dugo držalo i dijelove zapadnog Balkana, uticaji su dolazili longitudinalom istok-zapad. U to vrijeme prvi spomen o Bosni saznajemo od bizantskog cara-pisca Konstantina Porfirogeneta iz X stoljeća².

Razdoblje bosanske samostalnosti u političkom, kulturnom i svakom drugom pogledu u historiji Bosne je *zlatno doba bosanskog identiteta* i gotovo monolitnog bosanskog društva. U političkom smislu, dok su naši susjedi; Hrvatska-pod vlašću ugarskih kraljeva, Srbija u većem razdoblju rascjepkana kneževina, Bosna je skoro jedno stoljeće bila respektabilna kraljevina.

¹ Semjuel Hantington, Sukob civilizacija, CID, Podgorica, 1998. str 29.

² Mustafa Imamović, Historija Bošnjaka, Preporod, Sarajevo, 1997. str. 25.

Sa Turskim osvajanjem Bosna gubi tri osnovna elementa svoga identiteta; bosansko kraljevstvo, bosansko plemstvo i bosansku bogumilsku vjeru. Bogumilstvo je kroz vijekove bilo ključna odrednica bosanskog identiteta, protiv koje su permanentno vođeni troipostoljetni krstaški ratovi i pljačkaški pohodi, dok je nisu skoro potpuno na najbrutalnije načine potisnuli sa nasilnim pokrštavanjem i protjerivanjem onih koji je se nisu htjeli odreći, te tom bosanskom življu dali dobrog razloga da prihvati vjeru novog zavojevača, vjeru Turske carevine, o čemu je u svom izvještaju o padu Bobovca pisao i papski nuncij Nikola Morduški.

Turska, kao i svi drugi zavojevači uspostavlja svoju političku vlast, gospodarstvo, svoju vjeru i svoje kulturne uzuse, koji će se duboko inkorporirati u društveno biće Bosne i Hercegovine, i ostaviti neizbrisiv trag, ali ne i potpunu exkomunikaciju dotadašnjeg kulturnog opusa. Činjenica je da su neki veoma važni elementi bosanskog identiteta nastavili marširati čak do sredine zavojevačkog razdoblja, kao npr. stećci, koji su se vremenom transponirali u krst i nišan.

Sa svim ovim procesima i unakrsnim vezama kroz burnu bosansku povijest, promjenom političke vlasti mijenjala se i etnička struktura stanovništva, a samim tim mijenjali su se i kulturno-civilizacijski kodovi, te se na tako bolan, težak i povijesno polifoničan način stvarali bosansko-hercegovački pluraliteti, koji su se danas dobro odaljili od zajedničkih korijena kulture, etničnosti i identiteta nekadašnjeg monolitnog društva, što danas predstavlja veliki problem u konsensualnom smislu u svakom segmentu, a posebno u izgradnji državnog BiH identiteta.

Kulturni agensi velikih civilizacija

I pored svih geografskih i komunikacijskih poteškoća, kroz bosanska „bespuća“ se ipak dolazilo i prolazilo. To pokazuju mnogi ostaci Barbo-tinske, Vinčanske, Podunavske, Srednjoevropske, kao i keramike, drugih kulturnih elemenata i kultova, koji su dolazili iz područja Sredozemlja, još iz razdoblja neolita³. Tako u arheološkim nalazima imamo kulturne artefakte iz raznih kultura „sa strane“, ali i mnogo predmeta autohtone Butmirске i Kakanjske kulture⁴, što sve ukazuje na činjenicu da pored domaće, autohtone na ovom tlu su bile prisutne i kulture iz bližih i daljih regiona, kulture koje su se u nekim svojim elementima isprepletale i stopile sa domaćim kulturnim elementima, te tako u tim akulturacijskim procesima, stvarale nove, sinkretičke kulturne obrasce.

³ Zbornik Kulturna historija Bosne i Hercegovine, Veselin Masleša, Sarajevo, 1984. str. 29.

⁴ Ibidem, str. 33.

Tako su ti, prvi embrioni akulturacije postali *najdublji korijeni bisanskohercegovačkih pluraliteta*, koji su se vremenom sa intenzivnijom interakcijom sve više umnožavali, obogaćivali, ali i udaljavali.

Sa plemenima Ilira, kao prvim etničkim grupama, možemo govoriti o bogatijem kulturnom mozaiku na ovim prostorima. Iako su imala zajedničke etničke korijene, snažni faktori, kao što su: geografski položaj, prirodni resursi, klima, kao i interakcijske veze sa različitim kulturnim uticajima, stvorili su mnoštvo subkulturnih elemenata, koji su vremenom postali njihovim identitetima (lat. *identitas*, od *idem*-isto), što se obično podrazumijeva skup i kontinuitet suštinskih svojstava, kojima se neka ljudska grupa ili pojedinac definišu naspram drugih...osjećanje pripadnosti datom kolektivu (*mi*), odnosno svijest o sopstvenoj ličnosti (*ja*)⁵.

Tako su plemena u sjevernom pojasu Bosne; Mezeji, Preoci i Japodi, koji su primali kulturne uticaje iz Podunavlja i Srednje Europe, dobrim dijelom se razlikovali od plemena sa juga; Ardijeja, Daorsa i Delmata, koji su primali uticaje sa Sredozemlja, dok su opet u središnjem dijelu plemena: Dezidijati i Autarijati⁶ pored svoje autohtone kulture primali uticaje i jednih i drugih, te sa svojom autohtonošću pravili specifičan kulturni mozaik.

Uz sve pomenuto treba uzeti u obzir prirodne resurse, a time i privredne djelatnosti, po kojima su se razlikovali, kao što je; poljoprivreda, rudarstvo, trgovina i pomorstvo, što su djelomično, kao kulturne specifičnosti i *bitne odrednice lokalnog identiteta*, ostale i do danas. Primjerice srednja Bosna je i danas rudarska, isto kao i za vrijeme Dezidijata.

Imajući sve to u vidu, to su *prvi bosanskohercegovački plurikulturalni identiteti, ali i naznake političkih identiteta*, jer su autonomna ilirska plemena udružena u Savez plemena, u vrijeme Ilirsko-Rimskih ratova, činila prvi, rudimentarni oblik državnosti na ovim prostorima. U najmanju ruku Savez plemena se može zamisliti kao neki konfederalni oblik ili kao današnja BiH-„zajednica“ Entiteta i kantona.

Sa dolaskom Rimskog carstva, koje je već odavno bilo multikulturalno i multietnično, kulturni pluraliteti su dolazili iz raznih provincija Rimskog carstva i postajali realnost provincije Ilirik, kako su Bosnu u početku zvali. Sa *pacifikacijom* osvojenog područja, uporedo je tekao proces *romanizacije ili latinizacije*⁷, tj. kulturne hegemonije grčko-rim-

⁵ Ivan Cvitković, *Socijalna naučavanja u religijama*, Sarajevo, 2007. Str. 67. (preuzeto od Bugarski 2005:67)

⁶ Aleksandar Stipčević, *Iliri, Školska knjiga Zagreb, 1974.*, str. 40.

⁷ Muhamed Filipović, *Historija bosanske duhovnosti, Svjetlost, Sarajevo, 2006.* str. 45.

ske kulture, čiji su politički i kulturni standardi u pojedinim segmentima još uvijek nedostižni.

Ali, ni snažni politički ni kulturno-civilizacijski procesi rimske imperije nisu u potpunosti mogli sve staviti pod „svoj konac“. Ilirsku kulturu i identitet su dobrim dijelom sačuvale neke etničke grupe u brdsko-planinskim i teško pristupačnim područjima; to su neromanizirani Iliri (Vlasi), po kojima se i danas zovu neki toponimi kao što su. Planina Vlašić, selo Vlaškovo, Stari vlah i dr.

Nakon provala Slavena i Avara početkom VII stoljeća i propasti rimskog carstva, do prvog samostalnog bosanskog vladara bana Borića, koji se javlja početkom XII stoljeća, ovaj period u kulturno-političkom smislu, obavijen je velom tajni, tako da se o njemu malo zna.

Međutim sa sigurnošću se može tvrditi da sa dolaskom Avara i Slavena, Hrvata i Srba i drugih plemena, nisu mogli u potpunosti nestati Iliri, Rimljani, Gali, Goti, Germani, Vizigoti, Ostrogoti⁸ i svi drugi koji su kroz stoljeća dolazili i ostajali na ovom tlu sa ustaljenim kulturnim obrascima i identitetima.

To samo za sebe govori koliko su *dugi i heterogeni bosanski kulturni i etnički identiteti*, na čije ekskluzivno pravo danas ne može imati ni jedna etnička zajednica u BiH, mada se neki ne osvrću na to, pa u predizbornim kampanjama ističu slogan „**Od stoljeća sedmog**“⁹, ističući na taj način ekskluzivno pravo po tribalnom običaju, pravo ranijeg dolaska na određeno tlo, a time i monopolno pravo na taj posjed. Atavizmi tog predpovjesnog prava i danas su itekako prisutni.

Pristupi bosanskima pluralitetima

U dosadašnjoj Nauci o kulturi, razvijena su tri najvažnija pristupa proučavanju kulturnih pluraliteta. Oni su često suprotstavljeni i unutar sebe proturječni, i ne slijede neku unutarnju razvojnu nit, te iskazuju probleme koji proizlaze iz svakodnevnih iskustava. Ova tri kulturološka pristupa aplicirat ćemo na bosanske pluralitete, što nam je i zadata tema.

Multikulturalizam, interkulturalizam, plurikulturalizam

Multikulturalnost (lat. *multi*-mnogo, više), kao što smo vidjeli u prethodnom tekstu, u Bosni je prisutna odvajkada. Pored egzistencijalne,

⁸ Enver Imamović, *Porijeklo i pripadnost stanovništva Bosne i Hercegovine*, Sarajevo, 1998. str. 25.

⁹ Predizborni plakat HDZ-a BiH za izbore 2006.

trgovačke, emotivne, rodbinske, znatiželjne, osvojačke pa i svake druge interakcije koja je dovela do susreta kultura, Bosna, koja je bila na razdjelnici svjetova, dugo vremena bila je zbjeg i utočište raznih etničkih, vjerskih i drugih grupa, koje su donosile i svoje kulturne obrasce, te tako stvarale kulturne mozaike, pejzaže i kulturne specifikume, čiji su atavizmi ostali i do danas.

Na taj način su „kulturni svjetovi“ stvarali multikulturalnost prostora, a opet s druge strane, geografski prostor je uticao na određene modifikacije dolazećih kultura, što posebno ističe kulturološki pravac- kulturna geografija. Tako na primjer *kulturna posuda*, vezana za kult plodnosti i rađanja pronađena u Obrima kod Kaknja, slična je (a ne ista) posudi iste namjene pronađenoj u Lisičićima kod Konjica, Danilu kod Zadra i Henoreji u Grčkoj.

Pored ovog, postoji još niz kulturnih predmeta koji ukazuju na transsvenzale kultura iz Sredozemlja ka Podunavlju i Srednjoj Evropi i obrnuto. Izgleda da su se te kulture najviše susretale i zadržavale na ovom prostoru, koji se nalazi na sredini tih kulturnih transvezala i longitudinala.

Tako se za multikulturalnu „gustoću“ ovog prostora i njene društveno-povjesne okolnosti, neki pisci s pravom kažu da je: „*prostor sa premalo geografije, a previše historije*“. Ti burni historijski događaji stvarali su velike seobe naroda, sa kojima se mijenjala kulturna i etnička slika ovog podneblja. Tako se prva velika seoba desila koncem III i početkom II milenija, kada su u Evropu došli brojni novi narodi, među kojima su najvažniji Germani, Kelti (Gali) i Iliri (E.Imamović 1998:19).

Veliki pokreti naroda dešavali su se sa svakim novim zavojevačem; počevši od Rimljana, Turaka, Austrougara, koji su odmah nametali svoje društveno-političke i kulturne standarde, koji su kod domicilnog stanovništva izazivali kulturno-civilizacijski šok, koji je jednim dijelom izazvao masovna iseljavanja, a drugim dijelom, dugotajni i mučni pasivni otpor. Taj otpor prema „tuđem“ bosanski živalj je pružao duga stoljeća prema Rimljanima, Vizantiji, a posebno Ugrima, koji su tri i pol stoljeća vodili krstaške ratove u Bosni, kako bi ih kristijanizirali i na taj način promijenili im kompletan identitet. No, izmučeni kroz duga stoljeća, veliki dio bosanskog živilja bez prisile prihvata identitet novog zavojevača, tursku carevinu. Isto onako kako je bosanski živalj kroz stoljeća prije Turske proživljavao kulturne udare i šokove, tako su isto bosanski muslimani Bošnjaci, to isto proživljavali sa dolaskom Austrougarske monarhije, što u svom romanu „Na Drini ćuprija“ na plastičan način opisuje Ivo Andrić. Međutim, Bošnjaci iako su u početku prezirali kako Austrougarsku vlast, tako i njene kulturne uzuse, vrlo brzo su se akomodirali i bili kooperativni Austrougarskoj

politici u svakom pogledu, i da nije došlo do Sarajevskog atentata i I svjetskog rata, zasigurno bi došlo i do visokog stupnja asimilacije. Čak je jedna politička opcija na čelu sa Šerifom Arnautovićem, po okončanju prvog sv. rata, tražila da se Bosna priključi Austriji, dok su druge dvije etničke skupine već sa velikim žarom počele stvarati kraljevinu SHS.

To sve govori da se bosanskohercegovačka multikulturalnost nije stvarala na lagan način i bez otpora. Ona ima svoje faze, koje ju: *odbijaju, sukobljavaju i „pripitomljavaju“* ili, drugčije rečeno: fazu isključenja ili djelomičnog isključenja, fazu asimilacije, fazu diferencijacije i fazu pluralističkog uključanja¹⁰.

U prvoj fazi kada dolazi do susreta kultura istovremeno dolazi i do određenog sudara, pa i sukoba gdje se kulture isključuju ili djelomično isključuju, tj. sumnjiče, ne prihvataju, pa čak i preziru¹¹.

Već u drugoj fazi, živeći jedna pored druge, pojedini elementi susretnih kultura se akulturiraju i vremenom asimiliraju, ali samo do određene granice, to jest do faze diferencijacije, kada se zadržavaju najjači autohtoni elementi i kada se ističu kao distinktni¹².

U Bosni se ti procesi posebno inteziviraju u poslednjim decenijama turskog carstva, a posebno sa dolaskom Austrougarske monarhije, kada se naglo budi nacionalna svijest i kada se osnivaju političke stranke sa nacionalnim predznakom: Bošnjaka, Srba i Hrvata.

Tada kulturne razlike dobivaju ideološko ruho i od tada datiraju *politike identiteta*, gdje se *kultura javlja kao nova ideologija*, tj. postaje politizirana i ideologizirana, te stoga sredstvom borbe za priznavanje identiteta¹².

Pored onog distinktivnog, koje u određenom vremenu postaje ideološka oštrica, u svakoj kulturi postoji i ono dobrohotno, filantropsko, integrirajuće, koje upućuje kulturne subjekte na prihvatljive elemente kulturne razmjene, koji se, i pored toga što se ne prestaju protiviti, ipak prihvataju različitosti, te svjesno ulaze u fazu pluralističkog uključanja, tj. suživot kultura.

Ovaj pristup genezi multikulturalnosti u bosanskohercegovačkoj prošlosti možemo primijeniti u svim njenim razdobljima i sistemima, ali samo u smislu prisustva više kultura. Međutim u smislu *osiguranja istih društvenih i kulturnih mogućnosti svim kulturama koje su se našle u ovom pro-*

¹⁰ Sanjin Dragojević, Multikulturalizam, interkulturalizam, transkulturalizam, plurikulturalizam; suprostavljeni ili nadopunjujući koncepti, Zbornik radova; Kultura, Etničnost, Identitet, Zagreb, 1999. str. 80.

¹¹ Kulturno-civilizacijski šok bosanskih muslimana najbolje je opisao Ivo Andrić u romanu Na Drini ćuprija.

¹² Žarko Paić, Politika identiteta, Zagreb, 2005. str. 8.

storu, kao što to neki znanstvenici zagovaraju, to se nije moglo osigurati ni u jednom dosadašnjem razdoblju, niti sistemu.

Drugi, opet stoje na stanovištu da je *multikulturalizam dinamički pristup, koji se definira prvenstveno procesom razmjene kulturnih vrijednosti i postignućima*, dok treći, opet smatraju da je pored kulturnog primanja i davanja veoma bitno *ulaganje u zajednički obrazac*, kao na primjer što je Bosanstvo.

Međutim, činjenica je da u BiH, već dva stoljeća postoje tendencije distanciranja od ovog obrasca i priklanjanja drugim (konfesionalnim i nacionalnim) obrascima, permanentno jačajući etnički i religijski identitet¹³.

Pokušaj Benjamina Kalaja, austrougarskog ministra finansija, u čijem je nadležstvu bila Bosna, da stvori interkonfesionalno Bošnjaštvo (Bosanstvo), uvede bosanski jezik, bosanski ustav i sve drugo što bi ulazilo u bosanski identitet, nije uspio.

Jake, dezintegrirajuće snage, koje nisu željele jedinstven bosansko-hercegovački identitet, permanentno su jačale identitete Srpskih i Hrvatskih nacionalnih „filijala“ u Bosni i Hercegovini, što su konačno i dovršile sa agresijom na Bosnu i Hercegovinu.

Sa početkom agresije, dok je legalna vlast za svoj glavni nacionalni identifikator uzela grb i zastavu bosanske vladarske dinastije Kotromanića, kao simbol povezivanja društveno-političkog kontinuiteta, suverenosti i identiteta samostalne kraljevine Srednjovjekovne Bosne i sada Republike Bosne i Hercegovine, dotle su snage koje su se udaljavale od bosanskog identiteta, za svoje identifikatore uzele nacionalne identifikatore svojih mentora i protektora, Srbije i Hrvatske. Pored tih nacionalnih simbola, vrlo prisutne su bili ulični grafi sa otvorenim hegemonističkim porukama: „Ovo je Srbija“, „Ovo je Hrvatska“, što je jasna poruka za potiskivanjem identiteta bosanskog, pa i silom oružja, što je sa agresijom i učinjeno.

Zato danas multikulturalizam u Bosni i Hercegovini ima gorak okus, koliko zbog negativne ostrašćenosti tokom agresije, toliko i zbog formalno-pravnog i političkog segregiranja (pa možda i cementiranja granica) etničke paradržave Republike srpske i permanentnih težnji političara hrvatske provincije, koji uporno traže „svoj Entitet“ (tj. svoju etničku državu, ili Federalnu jedinicu sa hrvatskom većinom, kako je zovu), sa permanentnim odvajanjem od zajedničkog bosansko-hercegovačkog identitetskog obrasca, dok istovremeno Bošnjacima odriču pravo na bosanski identitet; smeta im bosanski jezik, kao i svaki prefiks ili sufiks „bosanski“, što je vidljivo sa njegovim izbacivanjem iz nazivlja gradova, mjesta itd.

¹³ Dino Abazović, Religija u tranziciji, Rabic, Sarajevo, 2010. str. 17.

Pored pomenutog na terenu su česti sakralno-nacionalni identifikatori, među kojima su najčešći krstovi, džinovskih razmjera, često osvjetljeni, na brdima ili pored puteva, koji zasigurno nisu tamo iz sakralnih razloga, već da označe nacionalni (nacionalistički) identitet, kao i političku „tapiju“ na taj prostor.

Naravno, to im i dalje ne smeta da ističu bojazan od muslimanskog fundamentalizma, što je jednim dijelom poslužilo kao kresivo za potpalu sukoba. U tom kontekstu ključnu ulogu je odigrala izmanipulisana ideološka podvala da Bošnjaci žele muslimansku državu, pežorativno „džamahiriju“, što su bosanski Srbi i Hrvati oštro osuđivali, te, umjesto da budu i ostanu principijelni da nedozvole kako drugom, tako i sebi stvaranje jedne monoetničke i nedemokratske tvorevine, bosanski Srbi su stvorili Republiku Srpsku, Hrvati; hrvatsku republiku Herceg-Bosnu, te tako definisali državno-pravni i nacionalni (nacionalistički) identitet. Doduše, ova druga je ukinuta Vaqšingtonskim ugovorom, ali o njenoj revitalizaciji, danas se sve više otvoreno govori.

No, i pored svih tih nemilih okolnosti, naši kulturni pluraliteti su izloženi stalnim (među) djelovanjima i utjecajima (kulturnim, političkim, gospodarskim), što je uvijek bilo kompleksno pitanje u permanentnom dualizmu jedinstva, ali i sukoba različitosti, pa čak i „pod granatama“ u opkoljenom, ali i tada multietničkom Sarajevu.

To pokazuje da se životni tokovi ne mogu zaustaviti, tako da i pored svega mora doći do postepenog „otkravljivanju“ međuetničkih odnosa i postepenoj saradnji, ako ne na izgradnji zajedničkog identiteta (što nije nemoguće), onda barem na izgradnji korektnih odnosa. Jer šta nam drugo preostaje nakon dužeg vremena zategnutih, hladnih odnosa; „hladnog mira-do opet vrući rat“. Ne ponovilo se!

U sklopu ovog pristupa sve je više rasprava o kulturnim identitetima u Evropi; nacionalnim, regionalnim, lokalnim, shodno sve jačim integracijskim evropskim procesima, o čemu permanentno govore mediji, kulturne asocijacije, političke stranke, te naučni skupovi, kao što je i ovaj danas.

Zbog svih činjenica, koje su se desile u prošlosti, posebno onoj nedavnoj, bosanski nacionalni identiteti, su poseban problem sa kojim će se evropska unija još dugo baviti. No, ipak smo se mnogo puta uvjerali da Dobro pobjeđuje, pa se moramo nadati da će se i „*bosanski lonac*“ *vremenom ohladiti i biti manje papren*, te biti prihvatljiv i za „*evropsku kuhinju*“.

Integracijski procesi koji vode ka evropskoj Uniji, ne moraju značiti gubljenje naših vlastitih bosanskih identiteta, koji iako raspršeni sa svojim

specifičnostima, mogu ući u Evropu kao „bosanski plurikulturni identitet“, jer kako kaže Ž.Škuljević; *Bosanski pluraliteti su pojedinačni bosanski etnosi, koji svi skupa čine bosanski singularitet(bosanski narod).*

Uz multikulturalizam, kao opšti pojam prisustva više kultura na jednom prostoru, danas se sve više koriste pojmovi: **interkulturalizam, transkulturalizam i plurikulturalizam ili kulturni pluralizam.**

U sklopu kulturnih pluraliteta, termin interkulturalizam je novijeg datuma i u širu upotrebu ulazi uporedo sa evropskim integracijskim procesima, kada jača svijest o sve većoj ekonomskoj važnosti kulture u cjelini te kulturnih djelatnosti, a posebno kulturnih industrija.

U sklopu ovog pristupa sve je više rasprava o kulturnim identitetima u Evropi; nacionalnim, regionalnim, lokalnim, shodno sve jačim integracijskim evropskim procesima, o čemu permanentno govore mediji, kulturne asocijacije, političke stranke, te naučni skupovi, okrugli stolovi, tribine i dr. koji govore o integracijskim procesima koji nas vode ka evropskoj Uniji.

Pri tome ni za jedan bosanski identitet ne može se reći da je potpuno homogen, naprotiv svoje identitete bosanski narodi su gradili kroz burnu bosanskohercegovačku historiju, sa uticajima sa svih strana te zbog toga su mnogo više heterogeni, koliko god se pojedine tendencije i grupacije upinjale u svojoj fikciji monolitnosti. To pokazuju kako pisani fakti, tako i mnogi artefakti, i kulturni konglomerati, kao što su stara jezgra gradova: Sarajeva, Visokog, Mostara, Tešnja, Fojnice i drugih.

Iz ovih, kao posebnu kulturološku vrijednost treba istaći staru jezgru Mostara i stari most, kulturni konglomerat koji odiše vjekovima, protkan kulturnim mozaikom koji stoljećima plijeni pažnju sa svim plurikulturalnim i transkulturalnim obilježjima, te je zbog toga danas zaštićeni spomenik UNESCO-a.

No, pored svega u našoj nedavnoj prošlosti, u bezočnoj agresiji, staro jezgro Mostara, žestoko je rušeno kako od strane JNA, tako poslije još žestće od Hrvatske vojske i njihovih kolaboracionista Hrvatskog vijeća odbrane. Rušenje Starog mosta i prelijepih austrougarskih građevina, je ustvari transpozicija ubijanja jednog dijela kulturnih pluraliteta i kulturnog naslijeđa, srčike bosanskohercegovačke plurikulturalnosti i identiteta.

Imajući u vidu sve društvene odnose, kako one poželjne, tako i one nepoželjne, koje s vremenom izbiju, termin interkulturalizam se javlja kao kritika statičke naravi multikulturalnog pristupa, sa namjerom da se unesu i definiraju potencijalni dinamički međuodnosi, te uzajamni utjecaji razli-

čitih kultura uglavnom unutar jedne zemlje, ali i sukobi, kao što je rečeno u prethodnim redcima.

Danas bosanskohercegovačko društvo, iako teško opterećeno prošlošću, zalaže se za povratak predratnog nivoa interkulturalnog dijaloga i razumijevanja za sve kulturne grupe sa jednakim pravima i slobodama.

U tom smislu treba istaći da sve veće zasluge ima komunikacijski interakcionizam, koji generira kulturne procese i usmjerava ljudsko ponašanje.

Nastajući kao svojevrsna kritika multikulturalizma, interkulturalistički pristup s jedne strane *nastoji prevladati kulturni relativizam* (kulturne sinteze, bolje razumijevanje pojedinih kultura, ali i stvaranje novih kulturnih vrijednosti, koncepata i formi) koje će se inkorporirati u evropske, a s druge *reduktivni, statički funkcionalizam*, koji nas vuče u izolacionizam, to jeste prevazići nastojanje da se kulturne razlike interpretiraju u etničkom ključu i odatle izvede zaključak o nemogućnosti multikulturalnog društva, što je riječ o procesu *anakulturacije*, koja je ustvari jedna od matrica kulturne i socijalne dezintegracije tokom koje su još od nestvorenih Jugoslavena postali ekskluzivni Srbi, Hrvati, Bošnjaci¹⁴

Treća struja smatra da interkulturalistički pristup samo na novi način reaktualizira i inovira teoriju kulturne evolucije u vidu dinamičkog evolucionizma i ne samo da je u bitnom ne nadilazi (što joj je inače intencija), već ju i potvrđuje.

Interkulturalistički pristup na *ispoddržavnoj* razini omogućava ublažavanje sukoba i animoziteta te stvaranje ambijenta suradnje među različitim kulturama, što nam je u ovom razdoblju traganja za istinom, pravdom i pomirenjem u BiH, jedan od najvažnijih zadataka. Tek sa ispunjenjem tih ciljeva možemo računati na transkulturalističke integracije; evropske, pa i svjetske.

Transkulturalizam

Komunikacijski interakcionizam je već odavno na svjetskom planu, tako da je ovaj pojam, pod utjecajem procesa globalizacije, već u ustaljenoj upotrebi. Komunikacijske se granice već odavno brišu, pa čak u mnogim segmentima i ne postoje. Transkulturalizam je danas ustabiljen prvenstveno: zbog povećanja globalnih oblika komuniciranja, povećanja broja međunarodnih agencija i institucija, prihvaćanjem jednoobraznog globalnog vremena, razvojem globalnih natjecanja i nagrada, razvojem standardnog poimanja prava čovjeka i građanina, međunarodno-pravnih konvencija i drugih pravnih akata itd.

¹⁴ Branimir Stojković, *Identitet i komunikacija*, Čigoja, Beograd, 2002, str. 20.

Bosnu i Hercegovinu bez obzira na svoje specifično društveno uređenje, već odavno zapljuskuju transkulturalni talasi, moglo bi se reći još od srednjeg vijeka; Vizantije, Venecije, Ugarske, Turske, Dubrovnika i dr. Danas se u Evropi povodom toga vode dva tipa žestokih rasprava;

Prva, polazi od pokušaja definisanja evropskog identiteta i evropskih vrijednosti koje su mahom pronađene u ljudskim pravima, temeljnim slobodama, ustavnoj demokraciji, miru i nenasilju, poštivanju drugoga i drugačijeg, solidarnosti, ravnomjernom razvoju, podjednakim mogućnostima, principu racionalnog mišljenja i ponašanja. Svi ti uzusi su sve više imperativni i želi li Bosna i Hercegovina, ući u Evropsku uniju mora ispuniti sve uslove i pravila ponašanja iz „Mape puta ulaska u EU“.

Druga rasprava, ide u sasvim praktičnom smjeru: uspostavljanju evropskog kulturnog tržišta. To je pitanje određeno kao ključno za očuvanje unutarne evropske kulturne dinamike, ozbiljno načete zbog preplavljenosti američkim, japanskim i kineskim audiovizualnim proizvodima, što pokazuje i konačni rezultat, te iz godine u godinu raste broj kulturnih projekata koji se odvijaju kao zajednička ulaganja na međunarodnoj i transnacionalnoj osnovi i to uz finansijsku pomoć međunarodnih organizacija, a prije svega Evropske unije i međunarodnih fondova.

Na osnovu navedenog, transkulturalizam je ipak sklon kulturnoj hegemoniji jer je usmjeren na kulturnu unifikaciju kroz dosljedno pridržavanje i poštivanje najviših dostignutih evropskih vrijednosti i standarda unutar svakog kulturnog međudnosa i unutar bilo kojeg vida kulturne suradnje.

Taj pristup smatra da kulturno stvaralaštvo određuju vrijednosti koje nisu vezane uz jednu posebnu kulturu, već da uvijek reprezentira i prenosi vrijednosti koje su temelj evropske tradicije i imaju univerzalnu vrijednost.

Tendencija je da se termin sve više veže uz nastanak i brzo širenje takozvanih transnacionalnih kultura ali i transnacionalne kulturne orijentacije.

I u jednom i u drugom slučaju kulturni akteri u svome djelovanju upravljani su preko nacionalnih granica i to prema vrlo velikim kulturnim tržištima evropskom odnosno globalnom.

U isto vrijeme termin se koristi kako bi označio *tendenciju*, posebno unutar evropske kulturne produkcije u kojoj sve više gubi na važnosti tzv. nacionalna crta pojedinih umjetničkih djela ili kulturnih proizvoda kao njihova primarna vrijednost, a sve više preteže recepcijska otvorenost i komunikativnost.

Teorijska osnova transkulturalizma s jedne strane oslanja se na uvide teoretičara koji se bave „poviješću europskih ideja“, koji polaze od ideje europskog zajedništva, koja u prvi plan stavlja europsku povijest i kulturu – naslijeđe grčkog i rimskog humanizma, judaizama i kršćanstva, renesanse, znanstvenog racionalizma, liberalne misli, romantizma, socijalističkog učenja, kao i ustavne demokracije, koncepcije političkog uređenja u obliku države-nacije, vrijednosti građanske solidarnosti, mira i nenasilja, dok je s druge strane, u jednakoj mjeri, ovisna o razmatranjima koja problematiziraju pojavu i mehanizme funkcioniranja **globalne kulture**, koja se permanentno samoperfektira u procesu međurazmjene pojedinačnih kultura, koje svaka u sebi nosi hegemonistički naboj, te u tom „*uzavrelom kotlu*“ sublimiraju se najviše kulturne vrijednosti.

Odatle proces globalizacije uspostavlja i globalnu kulturnu međupovezanost, odnosno svijet kao prostor stalne kulturne interakcije, razmjene, sukoba i suživota. U tom konglomeratu međupovezanosti, Bosna i Hercegovina nije beznačajan faktor, naprotiv ona je to bila i za vrijeme svoje samostalnosti, u periodu srednjovjekovlja, a i kasnije pod tuđim režimima, kao „Korpus separatum“.

Plurikulturalizam ili kulturni pluralizam

S obzirom da i Bosna i Hercegovina teži ka evropskim integracijama, i u praktičnom smislu već ulazi u njih, pojam plurikulturalizma, koji se veže za novo vrijeme, nove demokracije, svakako, neće zaobići, ni ove prostore.

Sam termin pripada području političkih i ekonomskih znanosti, koje su pokušale taj proces svesti na procese „triju pluralizama“¹⁵ i to:

- a) „pluralizam vlasništva“, kojim se treba izjednačiti pozicija privatnog i državnog, odnosno javnog vlasništva
- b) „pluralizam tržišta“ putem kojega će se upravo putem tržišta regulirati cijene svih proizvoda i usluga
- c) „politički pluralizam“ (utjelovljen u višestranačkom političkom sistemu) putem kojega će biti utemeljene sve demokratske procedure, kontrola političke vlasti unutar društva, te utjecaj građana na ukupnu sferu vlasti.

Zemlje Europske unije već odavno su postigle visok stupanj političke integracije, kulturne i ekonomske integracije, te na taj način daju punu podršku plurikulturalizmu, kao ključnoj odrednici Europe.

¹⁵ Sanjin Dragojević, Multikulturalizam, interkulturalizam, transkulturalizam, plurikulturalizam, Zbornik radova: Kultura, Etničnost, Identitet, Zagreb, 1999. str. 86.

Zato se kao uslov uključenja novih zemalja, članica u sistem Europske unije explicite postavlja pitanje europskog plurikulturalizma ili kulturnog pluralizma, i njihovo involviranje u samo središte kulturnih i obrazovnih politika svih zemalja članica..

Imajući sve pomenuto u vidu može se zaključiti da je kulturni pluralizam jedna od najviših vrijednosti i postignuća suvremenih razvijenih, otvorenih i demokratskih društava. Kao opšti okvir, Evropska unija, postavlja strogo pridržavanje demokratskih načela, pravila i procedura, koje moraju prihvatiti sve članice. Pored toga, njime se svaka kultura promatra kao dinamička cjelina koja je također obilježena pluralističkim karakterom (različitošću stavova, vrijednosti, artefakata i obrazaca ponašanja).

Jednako tako, interna dinamika svake od kultura je rezultat njihovih međusobnih odnosa što je osnovni produktivni resurs svakog društva jer dovodi do profiliranja vrijednosti i stavova koji omogućuju postizanje društvene kohezije i konstruktivnog samorazumijevanja.

Poštivanje plurikulturalne naravi predstavlja ključni indikator ukupnog razvoja. S obzirom na taj indikator ona mogu biti uključena u međunarodnu zajednicu ili isključena iz nje jednako kao i iz različitih oblika europskih i međunarodnih oblika saradnje.

Tranzicijski procesi, ali i perspektiva širenja Europske unije na istok, nametnuli su potrebu definiranja prihvatljivog političkog i društvenog okvira koji će s jedne strane postaviti jasno odrediti prema uspješnosti procesa demokratizacije i svih ostalih uzusa, kojima će se odrediti pravila ponašanja i suzbiti svi oblici nedemokratskog i patološkog socijalnog ponašanja posebno u vidu nasilnih i isključivih etničkih nacionalizama i radikalizama, koji se posebno očituju u širem regionu Jugoistočne Evrope, i u samoj Bosni i Hercegovini.

Sukobi u plurikulturalnom ambijentu

Još od prvog samostalnog bosanskog vladara, velikog bana Kulina, i od velikog, svebosanskog sabora na Bilinom polju i nametanja **papske abjuracije**, zahtjeva za odricanjem od bogumilske vjere do današnjeg dana dogodili su se mnogi zločini nad kulturnom, etničkom, vjerskom i političkom različitošću.

Tri i pol stoljeća krstaških i zavojevačkih pohoda po nalogu rimskog pape i ugarskih kraljeva, pet stoljeća turske vladavine, četiri decenije Austrougarske, dvije decenije Jugoslovenske monarhije, pa pet decenija socijalističke Jugoslavije, protkani su sa bezbroj sukoba, čija je podloga bila kulturna različitost i animoziteti zasnovani na njoj.

Posljednja agresija i rat u BiH su pokazali da su se i sada povlačili „stari računi“ i potkusurivanja, koja su se dugo vremena potiskivala i kao da se samo čekao čas njihove reinkarnacije, što se pokazalo od prvih oružanih sukoba 1992.

Naš „bosanski slučaj“ je pokazao da su politički interesi „naoštrjeni“ kulturnim distinkcijama i animozitetima pretjerano začinili i pregrijali „bosanski lonac“, koji je do tada važio kao paradigma multikulturalnosti i interkulturalnog razumijevanja; pluraliteti koji su živjeli u skladnom suživotu.

No, pokazalo se da se premalo ulagalo u „zajednički kulturni obrazac“, da je stanje tog sklada pretjerano glorifikovano ili da ga uopšte nije bilo. U svemu ovom, društveno fragmentiranje imalo je svoj naboj koji je vodio sektašenju i određenom vidu sociopatološkog ponašanja.

Neki znanstvenici objašnjenje za takvo sociopatološko ponašanje pronalaze u nesuglasju između *procesa društvene fragmentacije* i *društvene integracije*, kao uzgrednim pojavama modernizacije. U bosanskom slučaju ovi procesi imaju dugačku tinjajuću prošlost koja se naglo očitovala krajem 19. i početkom 20. stoljeća, kada su se etničke grupe počele fragmentirati i društveno identificirati, ali ne po bosanskoj matrici, već matrici naših susjeda, što su za nas procesi dezintegracije *bosanskog bitka*, što pokazuje da su neki bosanski pluraliteti već odavno prešli bosanske granice, duhovno se napajajući sa izvora naših susjeda. U tom smislu dijelovi bosanskih pluraliteta, stapajući se u velike nacionalne korpuse, sve manje bivaju bosanski, a sve više srpski i hrvatski; počevši od političke, vjerske i kulturne simbolike do jezika, kao najačeg činioca nacionalnog bitka.

Time se pokušava uspostaviti i učvrstiti izgubljena društvena i mitska povezanost sa kulturno-civilizacijskim srodnicima i na taj način stvoriti veću homogeniziranu masu, koristeći i pojačanu nasilnost, koju će svojom ideologijom opravdati svaki svoj postupak, pa bilo to i zločini protiv čovječnosti i međunarodnog prava, kao najmorbidniji način da se ta zamisao postigne.

Završna razmatranja

Bosna i Hercegovina je oduvijek bila multikulturalan prostor i ona kao takva može poslužiti kao primjer za kulturološka izučavanja sa raznim pristupima i varijetetima. Razni pristupi kulturnoj različitosti imaju često proturječno značenje. Svaki od njih razvijen je kao oblik kritičkog odgovora na iskustva koja su obilježila ovo područje. Tako su nova iskustva opet definirana novim terminima čije značenje nije bilo stabilno ili stalno.

Svaki od navedenih pristupa predstavlja poseban oblik odnošenja, ali i problematiku vezanu uz kulturnu različitost, tako da ne može biti na-prosto nadomješten drugim terminom ili pristupom. Svi oni potrebni su u razmatranju ali i u praktičnim mjerama kad se radi o tako složenom području. Mada se ti pristupi vrlo lako mogu pojmiti kao suprotstavljeni, oni su u biti komplementarni i nadopunjujući.

I pored globalizacijskih procesa koji vode integraciji i unifikaciji društva, pitanja kulture, etničnosti i identiteta postaju sve aktuelnija. Ova pitanja su posebno kompleksna na prostoru Bosne i Hercegovine, koja je od pamtivijeka bila pod uticajem raznih kultura, vjera, kultova i velikih civilizacija. Zbog njene burne historije, čestih sukoba, ratova i vladavine velikih osvajačkih sila, mnogi započeti procesi su ostali nedovršeni, a istovremeno su nametnuti novi. U tom smislu u ovom diskursu je istaknuta bosanska kulturna polihromija, multikulturalizam, divergencija etničnosti i identiteta od nekad jedinstvenog, monolitnog bosanskog društva do današnje najmanje tri etno zajednice, koje su se sa agresijom na Bosnu i Hercegovinu, nažalost, u krvi izdiferencirale.

Dugotrajni procesi diferencijacije bosanskog društva puni su ambivalentnosti; od idiličnog suživota, suglasja i jedinstva različitosti do žestokih sukoba, zločina i genocida.

U tom smislu, kada se govori o bosanskom identitetu mora se istaći njegova sva kompleksnost i zamršenost, njegovo šarenilo, velike amplitude, ali i mogućnosti njegovog redefiniranja i kompatibilnosti sa evropskim kulturnim i političkim identitetom. .

Literatura:

1. Imamović Enver: Korijeni Bosne i Bosanstva, Sarajevo, 1995.
2. Imamović Mustafa: Historija Bošnjaka, Preporod, Sarajevo, 1997.
3. Muhamed Filipović, Historija bosanske duhovnosti, Svjetlost, Sarajevo, 2006.
4. Kale Eduard: Uvod u znanost o kulturi, Školska knjiga, Zagreb, 1982.
5. Kovačević-Kojić Desanka: Gradska naselja srednjovjekovne Bosanske države, Veselin Masleša, Sarajevo, 1978.
6. Kreševljaković Hamdija: Izabrana djela, Veselin Masleša, Sarajevo, 1991.
7. Krleža Miroslav: Panorama pogleda, pojava i pojmova (1-5), NIŠP Oslobođenje, Sarajevo, 1982.
8. Stipčević Aleksandar: Iliri, Školska knjiga, Zagreb, 1974.
9. Luj Breje, Vizantijska civilizacija, Nolit, Beograd, 1976.
10. Šelongoški Adam: Istok i Zapad, CID, Podgorica, 1998.
11. Šidak Jaroslav: Crkva bosanska i problem bogumilstva u Bosni, Zagreb, 1940.
12. Damjanović Milan: Historija kulture, Gradina, Niš, 1977.
13. Dvorniković Vladimir: Karakterologija Jugoslovena, Prosveta, Beograd, 1990.
14. Duraković Nijaz: Prokletstvo muslimana, Harfo Graf, Tuzla, 1998.
15. Džaja M. Srećko: Konfesionalnost i nacionalnost Bosne i Hercegovine, Svjetlost, Sarajevo, 1992.

16. Eagleton Terry: Ideja kulture, Naklada Jasenski i Turk, Zagreb, 2002
17. Zbornik – Etničnost, nacija, identitet, Hrvatsko sociološko društvo, Zagreb, 1998.
18. Zbornik – kultura, etničnost, identitet, Hrvatsko sociološko društvo, Zagreb, 1999.
19. Zbornik – Kulturna Historija Bosne i Hercegovine od najstarijih vremena do početka Turske vladavine, Veselin Masleša, Sarajevo, 1996.
20. Zbornik – Srednjovjekovna Bosna i evropska kultura, Muzej grada Zenice, Zenica 1973.
21. Zbornik – Povijest Bosne i Hercegovine od najstarijih vremena do godine 1463., HND "Napredak" Sarajevo, 1998.
22. Imamović Enver, Porijeklo i pripadnost stanovništva Bosne i Hercegovine, Sarajevo 1998.
23. Dozić Adib, Bošnjačka nacija, Sarajevo, 2003.
24. Branimir Stojković, Identitet i komuniciranje, Čigoja, Beograd, 2002.
25. Dino Abazović, Religija u tranziciji, Rabic, Sarajevo, 2010.
26. Žarko Paić, Politika identiteta, Zagreb, 2005.
27. Semjuel Hantington, Sukob civilizacija, CID, Podgorica, 1998.
28. Ivan Cvitković, Socijalna naučavanja u religijama, Sarajevo, 2007.

THE ROOTS OF THE PLURALISM OF BOSNIA AND HERZEGOVINA

Summary

Despite the globalization processes that lead to the integration and unification of all segments of society, issues of culture, ethnicity and identity are becoming more and more actual, because along with strong process of integration there is current process of national awakening with all the elements of passion and distinctiveness. These issues are particularly complex in the territory of Bosnia and Herzegovina, which had from immemorial been under the influence of different cultures, religions, cults, and great civilizations. Because of its turbulent history, the frequent conflicts, wars and the rule of large invading force, many start processes remained incomplete, and at the same time impose a new one. In that sense, this discourse will be talking about the Bosnian cultural polychrome, multiculturalism, the divergence of ethnicity and identity of a once unified, monolithic Bosnian society to the present at least three ethnic communities, which have been, with the aggression on Bosnia and Herzegovina, finally differentiated. Scale process of differentiation of Bosnian society is full of ambivalence, from the idyllic coexistence, harmony and unity in diversity to severe conflicts, crimes and genocide, which will be particularly focused. In that sense, this presentation will highlight the complexity and intricacy of the establishment of a Bosnian national identity.

Ključne riječi: Culture, ethnicity, identity, cultural process, multiculturalism.